

ТИПИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ІЗ РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ

У статті розглянуто основні типи агресивної поведінки в дітей із легким і помірним ступенем розумової відсталості, які були виведені експериментальним шляхом, опираючись на дані власного дослідження під час проведення факторного аналізу. У результаті проведеного аналізу було виділено чотири типи поведінки: особистісно-дезадаптаційний тип, що проявляється у формі прямої реактивної агресії часто захисного характеру; демонстративно-ворожий тип, що найчастіше проявляється у формі прямої реактивної чи спонтанної агресії вербального характеру; активно-директивний тип, що проявляється у формі прямої реактивної агресії фізичного характеру, та спонтанно-комунікативний тип, що проявляється у формі спонтанної прямої чи непрямой агресії вербального характеру.

Ключові слова: агресивна поведінка, легка розумова відсталість, помірна розумова відсталість, типи агресивної поведінки, факторний аналіз, особистісно-дезадаптаційний тип, демонстративно-ворожий, активно-директивний тип, спонтанно-комунікативний тип.

Постановка проблеми. Агресивна поведінка є однією з найбільш поширених форм психічної декомпенсації, результатом якої може стати загальна афективна декомпенсація особистості дитини з порушенням інтелекту. Тільки своєчасна психокорекційна та психопрофілактична робота сприятиме зниженню проявів агресивної поведінки в різні вікові періоди. Для успішного проведення цієї роботи повинні враховуватися як вікові особливості дитини, чинники, що призвели до виникнення цієї поведінки, так і прояви самої агресивної поведінки. Саме з цією метою, на підставі власного дослідження, ми вважаємо за необхідне визначити типи агресивної поведінки в розумово відсталих дітей.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема вивчення основних чинників порушень поведінки в розумово відсталих дітей розглядалася в роботах Є. Я. Альбрехта, Г. Г. Запрягаєва, Д. Н. Ісаєва, К. С. Лебединської, М. С. Певзнер та ін. [1; 3; 4; 6; 8]. Ще Л. С. Виготський вказував на необхідність зрозуміти внутрішню динаміку процесу порушення поведінки, проникнути не тільки в мертву структуру окремих синдромів, але швидше за все зрозуміти закони їх динамічного зчеплення, особливо динаміку та взаємозв'язок структури органічного дефекту з вторинними психологічними ускладненнями й соціально-психологічними конфліктами [2]. Різні методологічні й концептуальні підходи до пояснення агресивної поведінки в дітей із розумовою відсталістю не дають права однозначно трактувати передумови виникнення цього феномена. Агресивність – явище неоднорідне, у якому за зовні схожою картиною проявів можуть лежати різні детермінанти.

Серед детермінант агресивної поведінки розглядаються такі чинники: біолого-психологічні, індивідуально-психологічні, соціально-

психологічні, у тому числі мікро- й макросоціальні. У роботах Д. М. Ісаєва, В. К. Кузьміної, П. О. Омарової були спроби розглянути особливості порушення поведінки в розумово відсталих дітей і прокласифікувати ці порушення. Запропоновані авторами класифікації в основному розглядали особливості поведінки дітей із розумовою відсталістю з точки зору психопатологічної симптоматики. Але в спеціальній психології не існує жодної класифікації, яка б характеризувала причини, прояви й форми агресивної поведінки в дітей із розумовою відсталістю [4; 5; 7].

Мета статті – визначити типи агресивної поведінки для подальшого підбору психологічних, клінічних, корекційно-педагогічних підходів до подолання її проявів у розумово відсталих дітей.

Методи дослідження. У сучасній експериментальній психології існує низка схем організації системних досліджень та обробки отриманих результатів. До таких системних досліджень належать метод кореляційного аналізу, однофакторний і багатфакторний дисперсійний аналіз. Застосування даних методів суттєво підвищує ступінь обґрунтованості дослідження та дає підставу верифікації результатів, отриманих різним шляхом.

Виклад основного матеріалу. Застосувавши коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона, ми провели кореляційний аналіз отриманих результатів, що дало змогу виокремити чинники, які зумовлюють прояви агресивних реакцій у дітей із розумовою відсталістю.

Аналіз отриманих результатів дозволив зробити такі висновки. Високий ступінь агресивності дітей з розумовою відсталістю великою мірою зумовлений стилем виховання та особливостями взаємодії з дитиною в сім'ї. Зокрема, до таких особливостей відноситься неприйняття психологічних та інтелектуальних особливостей дитини; ігнорування потреб дитини, що характеризується недостатнім прагненням батьків до задоволення потреб. Зауважимо, що найчастіше при цьому страждають духовні потреби, особливо потреба в емоційному контакті та спілкуванні з батьками. На прояви агресивних реакцій у дітей із розумовою відсталістю впливає також надмірність вимог, що пов'язані з певними заборонами для дитини. Не менш важливим чинником, поряд із взаємодією батьків з дитиною, виявилася успішність спілкування подружжя між собою. Так, на прояви високого ступеню агресивності в дітей із розумовою відсталістю впливає порушення стосунків між батьками, зокрема, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, унаслідок чого дитина стає «полем битви» батьків. Такий стиль взаємодії між батьками може зумовлювати нестійкість стилю виховання, що передбачає різку зміну стилів, прийомів, а також різкий перехід від значної уваги до дитини до емоційного неприйняття. Зауважимо, що на думку К. Леонгарда, нестійкість стилю виховання, сприяє формуванню таких рис характеру, як упертість, схильність протистояти будь-якому авторитетові.

Якщо особливості взаємодії в сім'ї ми відносимо до зовнішніх чинників, які зумовлюють агресивну поведінку дітей із розумовою відсталістю, то серед внутрішніх чинників, які впливають на прояви високого ступеню агресивності, нами були виокремлено такі: ворожість по відношенню до інших дітей і дорослих; виснаження та емоційне напруження; наявність проблем і труднощів у спілкуванні та неможливість протистояти стресовим ситуаціям, унаслідок наявності однієї типової реакції в ситуаціях фрустрації, зокрема, прояв ворожості та звинувачень, що спрямовані на щось чи когось із оточення.

Отже, високий рівень прояву агресії в дітей із розумовою відсталістю найчастіше пов'язаний з емоційним станом, який переважає в дитини та відсутністю навичок ефективної безконфліктної взаємодії із соціальним середовищем, у якому вона перебуває.

У процесі дослідження ми також проаналізували, які чинники зумовлюють прояви середнього рівня агресивності дітей із розумовою відсталістю.

Отримані в процесі дослідження результати дали нам підставу для таких висновків. Прояви середнього рівня агресивності в дітей із розумовою відсталістю великою мірою зумовлені внутрішнім станом дитини, зокрема переживанням депресивних станів. Як правило, такі діти проявляють невпевненість, емоційну залежність від оточуючих, підвищений рівень тривожності. У свою чергу такі депресивно-тривожні стани можуть зумовлюватися стилем виховання в сім'ї, який, за результатами нашого дослідження, великою мірою впливає на прояви агресивної поведінки в дітей. Зокрема, середній рівень агресивності проявляють досліджувані батьки, які відрізняються виховною невпевненістю. У цьому випадку проходить перерозподіл влади в сім'ї між батьками й дитиною на користь останньої. Батьки поступаються навіть у тих питаннях, у яких, на їхню думку, поступатися ніяк не можна. Такий стиль виховання зумовлений тим, що батьки бояться впертості, опору своїх дітей і знаходять досить багато причин, щоб поступитися їм. На прояви та формування агресивної реакції в дітей впливає також надмірне або недостатнє опікування дитиною, а враховуючи наявність відхилень характеру самих батьків і виховну невпевненість, надмірність часто може чергуватися з недостатністю опікування, що не дає дитині почуття захищеності та стабільності у сім'ї. Як і в попередньому випадку агресивна поведінка дітей із розумовою відсталістю зумовлюється неможливістю протистояти стресовим ситуаціям, унаслідок наявності однієї типової реакції в ситуаціях фрустрації. Діти з розумовою відсталістю, які проявляють середній рівень агресивності, у ситуації фрустрації, як правило, реагують очікуванням, що хтось повинен вирішити дану ситуацію.

Аналіз детермінант агресивної поведінки в дітей із розумовою відсталістю дозволив зробити висновки. Підвищений рівень агресивності в

дітей із розумовою відсталістю та формування агресивних форм поведінки детермінується як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Серед внутрішніх чинників нами було виокремлено емоційні (переживання депресивних станів, ворожість по відношенню до дорослих та інших дітей, невпевненість, емоційна залежність, тривожність, виснаження, емоційне напруження), вольові (неможливість протистояти стресовим ситуаціям унаслідок наявності однієї типової реакції в ситуаціях фрустрації, імпульсивність) та когнітивні (відсутність позитивних емоційних настановлень до інших людей, наявність проблем і труднощів у спілкуванні, фіксація на самозахисті, схильність до звинувачень оточуючих, захист від оточуючих, зумовлений підозрою, недовіра до людей, речей і ситуацій, уникнення відповідальності та будь-якого засудження з боку оточуючих, прагнення домінувати).

Зовнішні чинники, які провокують агресивні реакції в дітей із розумовою відсталістю безпосередньо пов'язані з особливостями взаємодії в сім'ї зокрема: ігнорування потреб дитини; надмірність вимог, що пов'язані з певними заборонами для дитини; неприйняття психологічних та інтелектуальних особливостей дитини; порушення стосунків між батьками; різний стиль сімейного виховання батьків; виховна невпевненість батьків; надмірне або недостатнє опікування дитиною; відхилення в характері самих батьків; нестійкість стилю виховання.

На підставі отриманих даних нами виділено чинники, які зумовлюють низький рівень агресивності дітей із розумовою відсталістю. Особливо важливим нам це видається з точки зору планування структури та побудови психокорекційної роботи.

Отже, низький рівень агресивності дітей із розумовою відсталістю значною мірою зумовлений взаємодією в сім'ї, зокрема максимальним і некритичним задоволенням будь-яких потреб дитини, підвищеною опікою над нею, тенденцією до ігнорування подорослішання та стимулювання в неї дитячих якостей. Такий стиль виховання частіше за все може бути пов'язаний із фобією втратити дитину. Ми припускаємо, що така надмірна опіка поряд із прийняттям особливостей дитини забезпечує її психологічний комфорт і почуття захищеності. Якщо за інших умов розвитку дитини даний стиль виховання провокував би появу в неї негативних якостей, то в дітей із розумовою відсталістю він забезпечує зниження рівня тривожності. Крім того, за таких умов дитина не проявляє негативізму, ворожості по відношенню до оточуючих та недовіру до людей і ситуацій та фізичну агресію.

Виходячи з результатів проведеного дослідження, ми дійшли висновку, що агресивна поведінка дітей з розумовою відсталістю зумовлена різними зовнішніми та внутрішніми чинниками, поєднання яких між собою дає різні прояви та різну інтенсивність агресивних реакцій, а отже, ймовірно, різні типи агресивних реакцій. З метою підтвердження чи спрощення даного припущення нами була проведена процедура факторного аналізу, що

здійснювалася в статистичній системі SPSS методом Principal components, ортогонального обертання факторного рішення Varimax.

Метод Varimax найчастіше використовується на практиці, його мета – мінімізувати кількість змінних, які мають високі навантаження на даний фактор, що дозволяє спростити описання фактору за допомогою групування довкола нього лише змінних, найбільше з ним пов'язаних. Для факторного аналізу було відібрано 71 показник із даних проведеного комплексу діагностичних методик: коефіцієнт агресії, що очікується; коефіцієнт особистісної дезадаптації; коефіцієнт комінікативності-агресивності; високий рівень агресивності; середній рівень агресивності; низький рівень агресивності; агресія; директивність; страх; емоційність; комунікація; залежність; демонстративність; ворожість; конфліктність; грубощі; негативізм; прихована агресія; реактивна агресія; спонтанна агресія; вербальна агресія; фізична агресія; пряма агресія; непряма агресія; агресивний самозахист; недовіра до людей, речей, ситуацій; депресія; ворожість по відношенню до дорослих; асоціальність; ворожість по відношенню до інших дітей; невгамовність; емоційне напруження; інтровертованість; тривожність; егоцентризм; імпульсивність; залежність, невпевненість; виснаження; проблеми та труднощі у спілкуванні; готовність до захисту будь-якого рівня й у будь-якій ситуації; захист від оточуючих зі страхом і тривогою; захист від оточуючих із підозрою; підкреслення наявності перешкод; ворожість, звинувачення, спрямовані на щось чи когось з оточення; активне заперечення провини за вчинок; очікування чи вимога, що хтось повинен вирішити ситуацію; складності фруструючої ситуації не помічаються чи повністю заперечуються; зведення відповідальності до мінімуму, уникнення засудження; осуд спрямовується на самого себе, домінування почуття власної неповноцінності; гіперпротекція; гіпопротекція; потурання потребам; ігнорування потреб дитини; надмірність вимог-обов'язків; недостатність вимог-обов'язків; надмірність вимог-заборон; недостатність вимог-заборон; надмірність санкцій; мінімальність санкцій; нестійкість стилю виховання; відхилення характеру самих батьків; розширення сфери батьківських почуттів; стимулювання проявів дитячих якостей у дитини; виховна невпевненість батьків; фобія втрати дитини; нерозвиненість батьківських почуттів; проекція на дитину власних небажаних якостей; винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання; зрушення в установах батьків по відношенню до дитини.

На підставі діаграми опису (Scree Plot), запропонованої Р. Кеттелом, та частки дисперсії змінних, які пояснюються в загальних факторах, на даному етапі для інтерпретації було відібрано чотири фактори, доля сукупної дисперсії яких складає 52,2 %.

Перший фактор (15,5 %) включає такі змінні: коефіцієнт особистісної дезадаптації (0,69), реактивна агресія (0,54), агресивний самозахист (0,52),

депресія (0,49), страх (0,48), залежність (0,51), тривожність (0,47), відхилення характеру батьків (0,52), зрушення в установах батьків по відношенню до дитини (0,48), недостатність вимог-обов'язків (0,51), недостатність вимог-заборон (0,46), гіперпротекція (-0,49), ігнорування потреб дитини (0,50), ворожість по відношенню до дорослих (-0,46), ворожість по відношенню до дітей (0,47).

Даний фактор ми назвали «особистісно-дезадаптаційна агресія». Аналіз змінних, що увійшли до даного фактору дає підстави для таких висновків. У дітей із легким та помірним ступенем розумової відсталості агресивні реакції проявляються за умови високого ступеню особистісної дезадаптації. У даному випадку досліджувані проявляють агресію, що безпосередньо спрямована на певний об'єкт як відповідь на усвідомлювану загрозу. Отже, переживаючи особистісну дезадаптацію, діти з розумовою відсталістю схильні до проявів прямої реактивної агресії, що частіше за все, пов'язана із самозахистом. Звертаючи увагу на особливості взаємодії дитини в сім'ї, зауважимо, що в даному випадку ставлення батьків до дитини може зумовлюватися не її дійсними особливостями, а тими рисами, які вони їй приписують. Крім того, батьки мають певні акцентуації характеру, що часто зумовлюють певні порушення у вихованні. За нестійкої акцентуації характеру вони схильні проводити виховання, що характеризується гіперпротекцією, незадоволенням потреб дитини, недостатнім рівнем вимог до неї. У даному випадку для батьків не характерна гіперпротекція, однак властиві інші характеристики, зокрема, незадоволення потреб дитини та недостатність вимог. Зокрема, діти мають мінімальну кількість обов'язків у сім'ї за практичної відсутності будь-яких заборон і вимог. Оскільки вимоги до дитини є невід'ємною частиною виховного процесу, то їх відсутність може свідчити про те, що в сім'ї на дитину майже не звертають уваги. Нашу думку підтверджують змінні, що увійшли до даного фактору: неприйняття психологічних, фізичних та інтелектуальних особливостей дитини й ігнорування її потреб.

Така ситуація в сім'ї провокує дитину з розумовою відсталістю шукати допомоги та підтримки в інших людей. Рівень прояву агресивності в таких дітей часто залежить від доброзичливого ставлення інших людей, їх бажання допомогти. Дитина ж часто відчуває себе жертвою агресивних проявів іншої особи, що провокує її агресивний самозахист. Зауважимо також, що проявляючи агресію, що пов'язана з особистісною дезадаптацією, діти з розумовою відсталістю найчастіше проявляють ворожість по відношенню до дітей, майже не виявляючи агресивних проявів до дорослих.

Наступний фактор «демонстративно-ворожа агресія» (13,8 %) включає змінні: пряма агресія (0,48), реактивна агресія (0,44), спонтанна агресія (0,49), агресивний самозахист (0,47), вербальна агресія (0,51), демонстративність (0,44), ворожість по відношенню до дітей (0,50),

ворожість по відношенню до дорослих (0,49), емоційне напруження (0,52), виснаження (0,47), імпульсивність (0,51), захист від оточуючих зі страхом і тривогою (0,46), підкреслення наявності перешкод у ситуації фрустрації (0,49), гіперпротекція (0,49), недостатній рівень вимог-заборон до дитини в сім'ї (0,52), нестійкість стилю виховання (0,49).

Як свідчить аналіз змінних, що ввійшли до даного фактору, як і в попередньому випадку досліджувані з легким та помірним ступенем розумової відсталості, схильні до проявів агресії, що безпосередньо спрямована на певний об'єкт і є результатом відповіді на усвідомлювану загрозу. Однак унаслідок особистісних і фізіологічних якостей, зокрема, емоційного напруження, імпульсивності, досліджувані з розумовою відсталістю схильні й до проявів спонтанної агресії. Отже, чим більша кількість агресивної енергії накопичилась у дитини, тим меншої сили стимул потрібний для прояву агресії. Крім імпульсивності та емоційного напруження, агресивна поведінка може зумовлюватись і демонстративністю дитини. Ураховуючи те, що демонстративність, яка полягає в нав'язливому бажанні привернути до себе увагу й безпосередньо пов'язана з потребою у специфічному схваленні, дитина, не отримуючи схвалення, проявляє агресивні реакції. Зауважимо також, що дані реакції спрямовуються як на дорослих, так і на дітей і проявляються у формі ворожості. У ситуаціях фрустрації діти з розумовою відсталістю, які схильні до проявів демонстративно-ворожої агресії, проявляють переважно екстрапунитивні реакції, що спрямовуються на живе чи неживе оточення у формі підкреслення ступеню фруструючої ситуації, у вигляді осуду зовнішньої причини фрустрації.

Розглядаючи зовнішні чинники, що зумовлюють прояви агресії у дітей із розумовою відсталістю, звернемо увагу на те, що виокремлений нами тип агресивної реакції може бути наслідком нестійкості стилю виховання, що передбачає різку зміну стилів, прийомів, і полягає в переході від суворого до ліберального, а потім навпаки, перехід від значної уваги до дитини до емоційного неприйняття тощо. Така нестійкість у ставленні батьків до дитини може зумовлювати формування захисних реакцій, зокрема, у нашому дослідженні це захист від оточуючих зі страхом і тривогою. Окрім нестійкості стилю виховання, прояви демонстративно-ворожої агресії можуть бути пов'язані з наявністю гіперпротекції з боку батьків, коли вони надають дитині дуже багато сил і уваги при цьому дитина не має жодних заборон і обмежень у сім'ї.

До складу третього фактору «активно-директивна агресія» (12,6 %) ввійшли такі змінні: пряма агресія (0,46), директивність (0,52), реактивна агресія (0,49), фізична агресія (0,52), проблеми та труднощі у спілкуванні (0,51), готовність до захисту будь-якого рівня й у будь-якій ситуації (0,49), активне заперечення провини за вчинок (0,47), зведення власної відповідальності до мінімуму в ситуаціях фрустрації (0,48), імпульсивність

(0,53), асоціальність (0,49), ігнорування потреб дитини з боку батьків (0,50), надмірність санкцій стосовно дитини в сім'ї (0,52), комунікація (-0,48), низький рівень агресивності (-0,51), тривожність (-0,48).

Аналізуючи змінні, що увійшли до складу третього фактору, ми дійшли висновку, що прояви активно-директивного типу агресії, насамперед, пов'язані з наявністю в дитини проблем і труднощів у спілкуванні. Досліджувані не намагаються брати участь у комунікативній дії, встановлюючи зі співрозмовником контакт. Для них не важливий зворотній зв'язок та прийняття з боку оточуючих. Крім того, агресивні прояви зумовлюються також підвищеною імпульсивністю та схильністю досліджуваних до домінування над оточуючими.

Досліджувані, що проявляють активно-директивну агресію в ситуаціях фрустрації проявляють екстрапунітивні та імпульсивні реакції, що в одному випадку спрямовується на живе чи неживе оточення у вигляді осуду зовнішньої причини фрустрації, в іншому ж ситуація сприймається як малозначна. Однак не зважаючи на те, що ситуація не завдає дитині помітного дискомфорту, досліджувані, яким властивий даний тип агресивної реакції, активно заперечують свою провину за будь-який вчинок та зводять власну відповідальність до мінімуму.

Серед зовнішніх чинників, які зумовлюють прояви активно-директивної агресії, ми виокремили ігнорування потреб дитини з боку батьків та надмірність санкцій стосовно дитини в сім'ї. Можна припустити, що стосунки батьків із дитиною повністю порушені, оскільки не задовольняється потреба дитини в емоційному контакті та спілкуванні з батьками. Крім того, взаємодія батьків із дитиною супроводжується також застосуванням суворих покарань, надмірним реагуванням навіть на незначні порушення поведінки.

Такий стиль виховання не попереджує агресивні прояви дітей із розумовою відсталістю, а лише провокує та поглиблює їх, оскільки за даних умов досліджувані проявляють готовність до захисту будь-якого рівня й у будь-якій ситуації, не виявляючи при цьому тривожності. Агресивна реакція, як правило, проявляється із застосуванням фізичної сили та безпосередньо спрямована на певний об'єкт, який з точки зору дитини несе загрозу.

Зауважимо також, що прояви активно-директивної агресії супроводжуються поведінкою, що суперечить суспільним нормам та принципам і часто виражається в протиправних діях дитини з розумовою відсталістю. Ми також припускаємо, що прояви активно-директивної агресії з часом закріплюється як форма поведінки, оскільки досліджуваним, які схильні до проявів агресії даного типу, не властивий низький рівень агресивності.

Останній фактор «спонтанно-комунікативна агресія» (10,3 %) включає в себе такі змінні: спонтанна агресія (0,49), пряма агресія (0,51), непряма агресія (0,48), вербальна агресія (0,54), захист від оточуючих з підозрою

(0,52), невгамовність (0,51), інтровертованість (0,48), тривожність (0,51), проблеми та труднощі у спілкуванні (0,50), конфліктність (0,46), недовіра до людей, ситуацій (0,47), порушення стосунків між батьками (0,50), відхилення характеру батьків (0,46).

Досліджувані, які схильні до проявів спонтанно-комунікативної агресії, проявляють нетерплячість, нездатність до роботи, яка вимагає певних зусиль та концентрації уваги, уникаючи при цьому діяльності, яка потребує довготривалих зусиль. Така особливість, на наш погляд, свідчить про високу лабільність нервової системи дитини, що, у свою чергу призводить до спонтанних дій, які не контролюються. Крім того, досліджуваним із розумовою відсталістю, які схильні до прояву даного типу агресивної реакції, властива конфліктність, риса, що відображає рівень готовності людини до конфліктів та частоту вступу в них. Ще одним досить суттєвим чинником, який впливає на прояви агресії в дітей із розумовою відсталістю є підозрілість, що полягає в обережності по відношенню до людей, оскільки дитина впевнена, що оточуючі мають наміри заподіяти їй шкоду. Це провокує в дітей прояви агресивної реакції захисного характеру. Серед внутрішніх чинників, які впливають на прояви агресивної реакції спонтанно-комунікативного типу варто також виокремити інтровертованість досліджуваних та наявність проблем і труднощів у спілкуванні.

Вагомим зовнішнім чинником, який впливає на прояви агресивності дітей із розумовою відсталістю, є конфліктні стосунки між батьками та винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання. Результатом такої взаємодії між батьками є суперечний тип виховання – поєднання поблажливої гіперпротекції одного з домінуючою гіперпротекцією іншого. У цьому випадку виховання дитини стає «полем битви» батьків. Вони отримують можливість відкрито виражати невдоволення один одним, аргументуючи це «турботою про дитину». Така сімейна ситуація, у свою чергу, призводить до проявів тривожності в дітей. Крім того, відхилення, що проявляються в характері самих батьків, зумовлюють незадоволення потреб дитини, недостатній рівень вимог до неї.

Поєднання перерахованих чинників найчастіше провокує в дитини з розумовою відсталістю спонтанну агресію вербального характеру. Отже, агресія виникає раптово, без достатніх на те причин і виражається як прояв негативного ставлення до оточення у формі крику, сварки або через словесні погрози. Як правило, прояв даного типу агресивної реакції найменшою мірою пов'язаний із ситуацією фрустрації. Зауважимо також, що в даному випадку діти з розумовою відсталістю проявляють як пряму, так і непряму агресію, що найчастіше виражається в них у формі ні на кого не спрямованого вибуху люті тощо.

Отже, спираючись на результати, отримані у процесі дослідження ми виокремили чотири типи агресивних реакцій, що характерні для дітей із

розумовою відсталістю. Виявлені типи агресивної поведінки відрізняються один від одного формами агресії; проявами агресивної поведінки; емоціями. Агресія кожного типу має свої особливості, які характеризуються різною мірою прояву гніву, роздратування, збудження, імпульсивності й афекту. Агресивні реакції кожного типу мають свій яскраво виражений характер. Особливість агресивної поведінки кожного типу виражається також у схильності до прояву агресії в певній формі (фізичній, вербальній, непрямій). Слід відзначити, що ворожість і агресивність у цілому в кожному профілі агресивної поведінки виявлена різною мірою.

1. Особистісно-дезадаптаційний тип, що проявляється у формі прямої реактивної агресії часто захисного характеру.

Серед основних чинників, що впливають на прояви та формування даного типу агресії нами було виокремлено такі: переживання депресивних станів, страх, залежність, підвищений рівень тривожності; відхилення характеру батьків; неприйняття психологічних, фізичних та інтелектуальних особливостей дитини; недостатній рівень вимог дитини.

2. Демонстративно-ворожий тип, що найчастіше проявляється у формі прямої реактивної чи спонтанної агресії вербального характеру. Основними чинниками, що детермінують прояви даного типу агресивної поведінки є: ворожість по відношенню до дітей і дорослих, емоційне напруження; демонстративність; виснаження; імпульсивність; захист від оточуючих зі страхом і тривогою; підкреслення наявності перешкод у ситуації фрустрації; гіперпротекція та недостатній рівень вимог до дитини в сім'ї; нестійкість стилю виховання.

3. Активно-директивний тип, що проявляється у формі прямої реактивної агресії фізичного характеру.

Нами було виокремлено такі чинники, що зумовлюють даний тип агресивної реакції в дітей із розумовою відсталістю: проблеми та труднощі у спілкуванні; готовність до захисту біль-якого рівня й у будь-якій ситуації; активне заперечення провини за вчинок та зведення власної відповідальності до мінімуму в ситуаціях фрустрації; імпульсивність; схильність до проявів асоціальної поведінки; ігнорування потреб дитини з боку батьків та надмірність санкцій і заборон стосовно дитини в сім'ї.

4. Спонтанно-комунікативний тип, що проявляється у формі спонтанної прямої чи непрямой агресії вербального характеру.

До чинників, які впливають на прояви та формування даного типу агресії нами було виокремлено такі: захист від оточуючих з підозрою; невгамовність; інтровертованість; підвищений рівень тривожності; проблеми та труднощі у спілкуванні; конфліктність; недовіра до людей, ситуацій; порушення стосунків між батьками; відхилення характеру самих батьків.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Таким чином, проведене емпіричне дослідження дає нам підстави стверджувати,

що досліджувани з легким та помірним ступенем розумової відсталості потребують спеціальної психолого-педагогічної допомоги для того, щоб агресивність не закріплювалася як патологічна риса особистості. Крім того, дану групу дітей необхідно навчити реагувати на явища оточуючої дійсності, не виявляючи агресивних реакцій. Однак, зауважимо, що плануючи психокорекційну та психопрофілактичну роботу з дітьми з розумовою відсталістю в кожному випадку необхідно проводити уточнення причин агресії, рівнів і типи агресивної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альбрехт Э. Я. Психолого-педагогическая характеристика нарушений поведения у подростков, страдающих олигофренией : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Э. Я. Альбрехт ; НИИ дефектологии АПН СССР. – М., 1976. – 21 с.
2. Выготский Л. С. Проблема умственной отсталости / Л. С. Выготский / Собрание сочинений : в 6-ти томах / под ред. Т. А. Власовой. – М. : Просвещение, 1983. – Т. 5. – 180 с.
3. Запрягаев Г. Г. Психологическая характеристика умственно отсталых подростков с трудностями поведения : дис. ... канд. психол. наук / Г. Г. Запрягаев. – М., 1986. – С. 20–93.
4. Исаев Д. Н. К систематике психопатоподобных расстройств у детей и подростков с общим психическим недоразвитием / Д. Н. Исаев, Б. Е. Микиртумов. – М., 1978. – 183 с.
5. Кузьмина В. К. Астеноневротические и психопатоподобные проявления у детей-олигофренов, компенсация и коррекция их в условиях вспомогательной школы : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / В. К. Кузьмина. – М., 1973. – 24 с.
6. Лебединская К. С. Клинико-психологический анализ нарушений поведения у подростков / К. С. Лебединская, М. М. Райская, С. В. Немировская и др. // Дефектология. – 1980. – № 5. – С. 3–14.
7. Омарова П. О. Развитие общения умственно отсталых младших школьников / П. О. Омарова. – Махачкала : Юпитер, 2008. – С. 33–67.
8. Певзнер М. С. Дети-олигофрены (изучение детей-олигофренов в процессе их воспитания и обучения) / М. С. Певзнер. – М. : Просвещение, 1959. – 178 с.

РЕЗЮМЕ

Руденко Л. Н. Типы агрессивного поведения детей с умственной отсталостью.

В статье рассмотрены основные типы агрессивного поведения у детей с легкой и умеренной степенью умственной отсталости, которые были выведены экспериментальным путем, опираясь на данные собственного исследования при проведении факторного анализа. В результате проведенного анализа было выделено четыре типа поведения: личностно-дезадаптивный тип, проявляется в форме прямой реактивной агрессии часто защитного характера; демонстративно враждебный тип, чаще всего проявляется в форме прямой реактивной или спонтанной агрессии вербального характера; активно-директивный тип, проявляется в форме прямой реактивной агрессии физического характера и спонтанно-коммуникативный тип, который проявляется в форме спонтанной прямой или косвенной агрессии вербального характера.

Ключевые слова: агрессивное поведение, легкая умственная отсталость, умеренная умственная отсталость, типы агрессивного поведения, факторный анализ, личностно-дезадаптивный тип, демонстративно-враждебный, активно-директивный тип, спонтанно-коммуникативный тип.

SUMMARY

Rudenko L. M. The types of aggressive behavior of children with mental retardation.

The article describes the main types of aggressive behavior in children with mild to moderate mental retardation. The author has determined the types of aggressive responses specific to children with mental retardation.

The personality-disadaptive type of aggression is manifested in the form of direct aggression often of protective nature. The main factors that influence the expression and the formation of this type of aggression are distinguished. They are the experience of depression, fear, dependence, high levels of anxiety; nature deviation of the parents; rejection of the psychological, physical and intellectual characteristics of the child; the insufficient level requirements of the child.

The expressive-type enemy aggression manifests itself in the form of direct or reactive aggression spontaneous verbal nature. The main factors that determine the manifestations of this type of aggressive behavior are: hostility to children and adults, emotional stress; show off; exhaustion; impulsivity; protection from others with fear and anxiety; emphasize the presence of obstacles in situations of frustration; hyperprotectivity and the lack of requirements for the child in the family; an instability style education.

The active-prescriptive type of aggression is manifested in the form of direct physical aggression reactive nature. The author has determined the factors that cause this type of aggressive reactions in children with mental retardation, the problems and difficulties in communication; the commitment to the protection of any levels and in every situation; an active denial of guilt for the act and the construction of their own responsibility to a minimum in the situations of frustration; impulsivity; predisposition to antisocial behavior manifestations; ignoring the needs of the child by the parents and redundancy sanctions and prohibitions concerning a child in the family.

The spontaneously communicative aggression manifests itself in the form of spontaneous direct or indirect aggression verbal nature. The factors that influence the expression and formation of this type of aggression include: the protection from others with suspicion; restlessness; introvertancy; the elevated levels of anxiety; the problems and difficulties in communication; conflict; distrust of the people, the situations; violation parent relationships; deviations character of most parents.

Key words: aggressive behavior, light mental retardation, mild mental retardation, the types of aggressive behavior, a factor analysis, a personality-type of disadaptation, defiantly hostile, an active and directive type, a spontaneously-communicative type.